

Erik Henningsens maleri fra 1886 med titlen Summum jus, summa injuria – på dansk: Den højeste ret, den største uretfærdighed. Maleriets undertitel, Barnemordet, antyder, hvorfor den unge kvinde overværer, at herredsfogeden og hans mænd graver i jorden på dette øde sted. For et lille antal ugifte tjenestepiger blev den sidste udvej fra en uønsket graviditet, at de tog livet af deres nyfødte barn. En forbrydelse, der ved retsvæsenet medførte en hård straf – retfærdigt eller ej. Foto: Den Hirschsprungske Samling.

Når herregårdenes tjenestepiger kom i ulykkelige omstændigheder

Af ph.d. Dorte Kook Lyngholm, postdoc. ved Dansk Center for Herregårdsforskning

I 1800-tallet var der i Danmark tradition for, at unge kvinder og mænd havde foden under eget bord, før de giftede sig. Hovedparten af befolkningen i landdistrikterne havde dermed en relativt høj alder – kvinderne var i slutningen af tyverne, og mændene i starten af trediverne – når de indgik ægteskab. I en meget stor del af deres ungdom levede og arbejdede landbefolkningen således som ugifte tjenestefolk.¹

I århundredets sidste halvdel havde det traditionelle fæstevæsen, hvor den overvejende del af arbejdet på herregårdsmarkerne blev udført af hoveribønder, udspillet sin rolle. Samtidig kulminerede omfanget af herregårdenes drift som storlandbrug, hvilket tiltrak store grupper af arbejdskraft.² På herregårdene koncentreredes dermed et stort antal unge ugifte tjenestefolk, der levede og arbejdede sammen – ofte langt væk fra deres familiers opsyn. I sådanne miljøer blev der indledt mange seksuelle forhold og kæresteforhold, og flere undersøgelser har dokumenteret, at der netop blandt herregårdenes ansatte blev undfanget særligt mange børn uden for ægteskab.³

Hovedparten af de gravide tjenestepiger blev sidenhen gift – enten med barnefaderen eller med en

anden. For en lille gruppe af unge kvinder kunne en uønsket graviditet imidlertid blive fatal og ende som en sag for politi, domstole og straffeanstalter. Med udgangspunkt i materialet fra herreds- og politiretten i de østjyske retskredse Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg Herreder fra 1870'erne præsenteres i denne artikel fire forskellige sager, der viser, hvor desperat situationen kunne blive for sådanne tjenestepiger, der var kommet i „ulykkelige omstændigheder“.

Tyverier på Rosenholm

I begyndelsen af marts 1873 blev det opdaget, at den svenske kokkepige Kirstine Pedersen på herregården Rosenholm havde gemt et stykke flæsk og en stenkrukke med smør i sin kiste.⁴ Få dage efter denne opdagelse blev hun arresteret og tiltalt for tyveri af herredsfogeden i Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg Herreder. Referaterne fra de efterfølgende forhør for politiretten i Randers viser, at Kirstine, der på dette tidspunkt var 25 år gammel, ventede barn med et af de andre svenske tjenestefolk fra herregården, staldkarlen Anders Jønsson. Anders vedkendte sig i retten, at han var kæreste med

Kirstine „som han nok vil tro er frugtsommelig ved ham“.⁵ Begge forklarede, at det var deres hensigt at gifte sig, efter de havde forladt Rosenholm til 1. maj, og derefter rejse til Sverige for at søge arbejde.

Parret gik en usikker fremtid i møde, og under retsmøderne i tyverisagen forklarede Kirstine, at hun havde haft til hensigt at gemme det stjålne smør og flæsk, så hun havde noget at leve af, når hun skulle forlade pladsen på Rosenholm. Sideløbende med sagen mod Kirstine verserede også en tyverisag mod Anders, der blandt andet havde stjålet en økse og et kalveskind på Rosenholm, som han havde forsøgt at afsætte til en skindhandler i Aarhus.⁶ Under retssagerne blev alle de stjålne koster leveret tilbage til ejerne, og Kirstine og Anders' forsøg på at skaffe sig et forråd af mad og penge slog fejl. De blev begge dømt efter Straffelovens § 228 for førstegangstyveri til fængselsstraf på vand og brød – Kirstine i fem dage og Anders det dobbelte.

Anders afsonede sin straf i Randers Arrest umiddelbart efter domsafsigelsen ved herredsretten den 28. marts 1873. Fængsel på vand og brød var en hård fysisk straf, der som regel medførte sygdom, som følge af vandets urenhed, og sult, pga. brødets ringe mængde og kvalitet. Det var derfor højst tilladt at afsone denne strafform i fem sammenhængende dage, og af optegnelserne fra Randers Arrest fremgår det, at Anders afsonede straffen ad to omgange i april måned, med en pause på to dage midtvejs, hvor han var på almindelig fangekost. Pga. den alvorlige sundhedsrisiko var det i Straffelovens § 23 forbudt gravide

kvinder at afsone fængselsstraf på vand og brød – til gengæld skulle straffetiden femdobles. Efter domsafsigelsen den 23. april afsonede Kirstine således i maj måned sin straf på almindelig fangekost i Randers Arrest i hele 20 dage.

Fødsel i dølgsmål på Vosnæsgaard

Den 17. september 1872 blev der i en dam på herregården Vosnæsgaard fundet et lig af en nyfødt dreng. Mistanken faldt omgående på tjenestepigen Ane Pedersen, der dagen efter blev arresteret og indbragt for herredsfogeden under mistanke for fødsel i dølgsmål.⁷ Hun var da 29 år gammel og forklarede for herredsfogeden, at hun kort efter sin ansættelse på Vosnæsgaard i november 1871 var blevet kæreste med staldkarlen Johan Nikolai Pedersen. I begyndelsen af 1872 havde hun fået mistanke om at være gravid, men da var Johan ikke længere interesseret i hende, idet „han fjasede så med en og så med en anden af mejerskepigerne“.⁸ Da hun indviede ham i sin mistanke om graviditeten, afviste han hende og nægtede at have noget med hende at gøre.

Det var anden gang, Ane var gravid. Faderen til hendes første barn var død, og barnet sat i pleje hos Anes forældre, der var husmandsfolk. Hun forklarede, at hun under sin anden graviditet ikke havde mærket nær så meget liv hos fostret som første gang, og at hun følte sig usikker på, om barnet ville være i live, når det kom til verden. Hun havde truffet den beslutning, at hun ville skjule graviditeten, hvorefter hun ikke betroede sig til nogen om sin tilstand. Hun

Folkene på Gammel Estrup er her stillet op til fotografering med hovedbygningen i baggrunden ca. år 1920. Omkring århundredeskiftet kulminerede stordriften på herregårdene, hvorved de store gårde blev nogle af landets største arbejdspladser. Her boede og arbejdede mange unge ugifte kvinder og mænd på samme sted – hvilket ofte medførte graviditeter og børn uden for ægteskab. Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet.

ville endvidere forsøge at skjule fødslen og skaffe sig af med barnet, hvis det var dødt. Hvis det derimod var levende, ville hun sætte det i pleje hos en husmandskone på godset.

Natten til den 11. september fik hun veer. Hun gik herefter ud på folkenes lokum i gården, hvor hun satte sig på hug og fødte barnet på gulvet. Klokken var mellem 3 og 4, og i mørket mærkede hun på

Herregården Holbækgaard på Djursland, hvor tjenestepigen Johanne Lotte Andersen tjente. Hun blev senere dømt for drabsforsøg på sin lille søn. Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet.

barnet for at finde ud af, om det var i live. Da det hverken bevægede sig eller gav lyd fra sig, drog hun den konklusion, at det var dødt. Hun svøbte det i det forklæde, hun havde haft på, og bar det ud til dammen. Her tøvede hun et øjeblik, hvorefter hun kastede det i vandet. Dagen efter var hun sløj og sengeliggende og talte ikke med nogen om nattens hændelser. Den følgende dag havde hun det bedre og passede herefter igen sit arbejde som bryggerspige. I de tidlige morgen- og aften timer i dagene, der fulgte, listede hun sig ofte ud til dammen, da hun var bange for, at barneliget skulle blive opdaget.

Som bekendt var dette imidlertid, hvad der skete, og der blev rejst tiltale mod Ane. Havde hun stået i en tilsvarende situation blot få år tidligere, var hun blevet dømt efter Danske Lov, hvori ugifte mødres fødsel i dølgsmål blev sidestillet med barnedrab (hvis barnet omkom) og straffet med dødsstraf. Ved indførelsen af den nye straffelov i 1866 var bestemmelserne omkring fødsel i dølgsmål blevet nuancerede, og straffen ændret fra dødsstraf til frihedsberøvelse. Hertil kom, at moderen ikke længere skulle straffes, hvis det kunne bevises, at et barn, der blev fundet død efter en fødsel i dølgsmål, var død *inden* fødslen.⁹

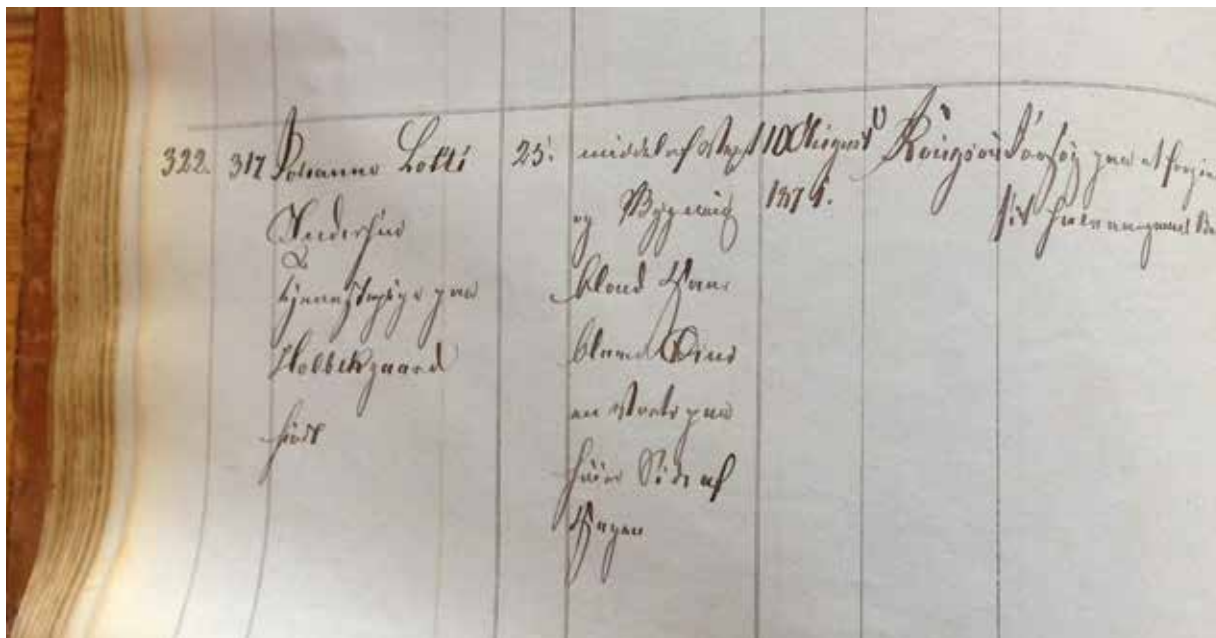
Denne bestemmelse kunne i princippet få afgørende betydning for Ane, hvis hendes mistanke om, at fostret var død inden fødslen, holdt stik – og kunne bevises. Sagens forløb illustrerer imidlertid, at det i praksis var yderst vanskeligt at fremskaffe et sådant bevis. I undersøgelsen af spørgsmålet blev

der gået grundigt til værks, og der blev blandt andet foretaget en obduktion på barneliget. Der blev rettet forespørgsel til Sundhedskollegiet,¹⁰ der i første omgang erklærede, at undersøgelsen af lungerne ved obduktionen havde vist, at barnet ikke havde trukket vejret – og at det dermed ikke havde været i live – efter fødslen. Man kunne imidlertid ikke udelukke, at barnet blot kunne have været „skindødt“ ved fødslen, og at det dermed kunne have været vakt til live med den rette omsorg.

Ane skulle således straffes efter Straffelovens § 194 for fødsel i dølgsmål. Ved domsafsigelsen lillejuleaftensdag 1872 blev hun idømt fængsel på vand og brød i seks gange fem dage. Straffen blev afsonet i Randers Arrest i december, januar og februar 1873 med to dages pause mellem hver af de fem dage på vand og brød. Da hun forlod arresten den 10. februar 1873, havde Ane, siden hun blev arresteret ved fundet af barneliget den 18. september året forinden, opholdt sig i arresten i sammenlagt 146 dage.

Forsøg på barnedrab på Holbækgaard

Tjenestepigen Johanne Lotte Andersen på herregården Holbækgaard fødte i december 1870 en lille dreng.¹¹ Johanne var da 25 år gammel, og efter fødslen beholdt hun sin plads på Holbækgaard, hvor hun havde været i tjeneste, siden hun i 1869 var kommet til Danmark fra Sverige. Drengen blev sat i pleje hos et husmandspar på Auning Mark, og plejemoderen kunne senere berette, at Johanne havde besøgt ham

I arrestprotokollen fra Randers Arrest år 1869-77 er som fange nummer 322 opført Johanne Lotte Andersen, der var tjenstepige på herregården Holbækgaard. I kolonnen yderst til højre er det anført, at hun er indsat pga. „Forsøg paa at forgive sit Halvaargamle Barn“. Det fremgår endvidere, at hun var 25 år gammel, middel af vækst og bygning, havde blondt hår og blå øjne samt „en Vorte paa høire Side af Hagen“ – i tiden forud for politiets forbryderfotos kunne et præcist signalement være af afgørende betydning. (Landsarkivet i Viborg, B 50 – 7183). Foto: Dorte Kook Lyngholm.

adskillige gange og opført sig kærligt over for ham. Drengens far, der også havde været i tjeneste på Holbækgaard, var forsvundet, og i løbet af foråret gik det op for Johanne, at hun skulle løfte den økonomiske forsørgerbyrde for deres barn alene. Udgiften til plejefamilien udgjorde årligt 36 rigsdaler – og Johannes årsløn som tjenstepige beløb sig til 34 rigsdaler.

Under de senere forhør for politiretten forklarede hun, at hun derfor traf den desperate beslutning at rydde drengen af vejen ved at forgifte ham. Fra en af herregårdens andre tjenstepiger havde hun hørt en historie om en pige, der havde forgiftet sig med svovlstikker. Hun knækkede derfor hovederne af et halvt bundt svovlstikker og opløste dem i en potte med varmt vand. Væsken herfra hældte hun i en lille

flaske, som hun medbragte, da hun en eftermiddag i juni måned besøgte drengen. Da hun blev alene med ham, benyttede hun sig af lejligheden til at give ham noget at drikke fra flasken. En del af væsken spildte hun på hans undertrøje og kjole, og da hun ikke kunne få ham til at drikke mere, sivede den resterende væske ud, da hun puttede flasken i sin lomme. Da Johanne forlod husmandsstedet ved 23-tiden om aftenen, blev drengen syg. Ifølge plejeforældrenes forklaringer var barnet „meget uroligt, dets bryst gik stærkt og det var meget ophedet i ansigtet“.¹² I de følgende uger led han fortsat, tabte sig og blev bleg. Men han klarede sig, og da han i midten af august blev tilset af distriktslægen, var han kommet sig helt.

Ved domsafsigelsen for herredsretten den 30. oktober 1871 blev Johanne dømt for drabsforsøg på sin søn, og den 27. november blev dommen stadfæstet i landsoverretten i Viborg. På grundlag af Straffelovens § 190 og 46 blev hun idømt fire års forbedringshusarbejde. Da hun var udlænding og havde opholdt sig i Danmark i under fem år, blev hun endvidere dømt efter § 16 til at skulle udvises af landet efter udstået straf. Efter 113 dage i Randers Arrest blev det noteret i arrestprotokollen, at Johanne var sendt til Christianshavn med jernbanen. Hun afsonede herefter sin straf i forbedringshuset på Christianshavn fra december 1871 til juni 1874.

Tjenestefolk, graviditet og forældreskab

De her præsenterede sager vidner om nogle på mange måder ekstraordinære skæbner, hvis for-

løb er overleveret til eftertiden på grund af overtrædelser af straffelovgivningen og involveringen af retsvæsenet. I periodens civile lovgivning blev der heller ikke set med milde øjne på tjenestefolks graviditeter og uægteskabelige børn. Straffen for sex uden for ægteskab var endegyldigt blevet ophævet med Straffeloven fra 1866, men tjenestefolk var – som de havde været det i 200 år – fortsat underlagt særlovgivning. Alle tjenestefolk hørte under Tyendeloven fra 1854, og heri var det tilladt godsejerne og de øvrige husstandsoverhoveder at pålægge deres folk sanktioner på netop dette område. Tyendelovens § 41 gav nemlig husbond ret til med omgående virkning at afskedige sine folk, hvis de havde gjort sig skyldige i et „utugtigt“ forhold til et af husstandens andre medlemmer eller for kvindernes vedkommende, hvis de var ugifte og blev gravide.

I ingen af de fremlagte sager blev denne lovfæstede ret til at fyre tjenestefolk, der havde haft et seksuelt forhold til andre i husstanden og/eller var blevet gravide, benyttet. Sagerne viser endvidere, at det at have et barn uden for ægteskab ikke per definition var en hindring for at arbejde på en herregård – som Ane Pedersen, der var i tjeneste på Vosnæsgaard, mens hendes første barn var i pleje hos hendes forældre. At blive gravid og få et barn, mens man var i tjeneste, var heller ikke så stigmatiserende, at man ikke kunne vende tilbage til sin tidligere plads efter fødslen – som Johanne Lotte Andersen, der tjente på Holbækgaard både før og efter fødslen af sit barn.

Retssager om tjenesteforhold sorterede i 1800-tallet under de politiretter, der var blevet oprettet i 1791. Referaterne fra politiretterne blev indført i særlige protokoller, der rummer mange værdifulde oplysninger om periodens tjenestefolk og deres vilkår. På billedet ses protokollen fra Rougsø, Sønderhald, Øster Lisbjergs politiret i årene 1772-73, der har været en del af kildegrundlaget for denne artikel. Foto: Dorte Kook Lyngholm.

Sagerne viser imidlertid også med al tydelighed, at tilværelsen som tjenestefolk var uforenelig med selv at opfostre et barn. Forudsætningen for som forældre at kunne tjene på en herregård var, at barnet blev anbragt andetsteds for eksempel hos dets bedsteforældre eller en plejefamilie. Kirstine Pedersen og Anders Jønsson tog konsekvensen af dette ved i fællesskab at opgive deres tjeneste og søge

tilbage til Sverige. For Ane Pedersen og Johanne Lotte Andersen var valgmulighederne imidlertid yderst begrænsede. Begge var uformuende alenemødre og havde som tilflyttere ikke noget netværk af familie eller venner, der kunne give dem en hånds-rækning. De var reelt uden mulighed for at tage sig af deres børn – og erkendelsen heraf pressede dem ud i en ekstrem reaktion.

Noter:

1. J.F. Koefoed 2008, s. 33 ff; Madsen 2005, s. 26.
2. Porskrog Rasmussen 2006, 101 ff.
3. Madsen 2005, s. 103 ff; Rasmussen 2009, s. 33 ff.
4. Sagen mod Kirstine Pedersen fra Rosenholm findes i: B-053A – 5050, s. 231, 234 og 245; B-053A – 5138, s. 70; B 50 – 7183, løbenummer 681.
5. B-053A – 5050, s. 232.
6. Sagen mod Anders Jønsson fra Rosenholm findes i: B-053A – 5050, s. 230, 232, 237 og 239; B-053A – 5138, s. 63; B 50 – 7183, løbenummer 677.
7. Sagen mod Ane Pedersen fra Vosnæsgaard findes i: B-053A – 5050, s. 123, 126, 128, 133, 136, 145, 150, 160, 171, 195; B-053A – 5138, s. 40; B 50 – 7183, løbenummer 574.
8. B-053A – 5050, s. 123.
9. J.F. Nielsen 1980, hft. III, s. 8-6 ff; Koefoed 2008, s. 248ff.
10. Sundhedskollegiet var forløberen for nutidens Sundhedsstyrelse – landets øverste sundhedsfaglige myndighed.
11. Sagen mod Johanne Lotte Andersen fra Holbækgaard findes i: B-053A – 5049, s. 270, 302, 309, 344, 350 og 360; B-053A – 5137, s. 283, B 24 AB-87, s. 260; B 50 – 7183, løbenummer 322; DK-058 – 485-276.
12. B-053A – 5049, s. 284.

Litteratur og trykte kilder:

Koefoed, Nina Javette: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*. Museum Tusculanum 2008.

Madsen, Agnete Birger: *Karen Sophies barselsfærd. Levevilkår for ugifte mødre og uægte børn i to danske landsogne cirka 1830-1880*. Kvindemuseet 2005.

Nielsen, Beth Grothe: *Letfærdige Quindfolk. Fosterdrab og fødsel i dølgsmål i retshistorisk belysning*. Khb. 1980.

Porskrog Rasmussen, Carsten: „Storlandbrugets storhedstid – danske godser og godsejere 1849-1919“, i: Britta Andersen (m.fl.): *Herregårdenes Indian Summer – fra Grundloven 1849 til Lens afløsningsloven 1919*. Dansk Center for Herregårdsforskning og Skippershoved 2006. S. 101-116.

Rasmussen, Stine Lucia: *Kærlighed på herregården – herregården som ægteskabsmarked 1880-1940*. Upubliceret rapport, Gammel Estrup – Herregårdsmuseet 2009.

Thomsen, Asbjørn Romvig: *Uægte børn og ugifte forældre – udstødte eller integrerede? Illegitimitetens sociale årsager og konsekvenser i tre jyske landsogne 1750-1830*. Landbohistorisk Selskab 2005.

„Tyendelov for Kongeriget Danmark af 10. Maj 1854“ og „Almindelig borgerlig Straffelov af 10. Februar 1866“, trykt i: Algreen-Using: *Love og Anordninger, samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende* (for årene 1854 og 1866).

Utrykt kildemateriale:

Landsarkivet i Viborg:

Rougsø-Sønderhald-Øster Lisbjerg herredsfoged: Politi- og ekstraretsprotokol 1870-72 (B-053A – 5049); Politi- og ekstraretsprotokol 1872-73 (B-053A – 5050); Domprotokol 1867-72 (B-053A – 5137); Domprotokol 1872-75 (B-053A – 5138).

Randers Arresthus: Arrestjournal 1869-77 (B 50-7183).

Den kongelige landsoverret, Viborg: Domprotokol, justitsager 1870-73 (B 24 AB-87).

Rigsarkivet:

Christianshavns Straffeanstalt: Protokol over kvindefanger 1870-73 (DK-058 – 485-267).